

Construir espais de llibertat. Investigar en educació artística i diversitat sexual

Ricard Huerta*

Resum

La investigació en educació artística evoluciona en base als interessos més generals de determinades teories i pràctiques pedagògiques i estètiques. No obstant, algunes dimensions de la recerca que resulten molt apropiades a la nostra àrea de coneixement encara no han estat abordades, o bé han resultat pràcticament invisibilitzades, com és el cas de la diversitat sexual, un element de caire social i personal amb una forta càrrega d'imatgeria en el qual convé indagar. Proposem una major presència de les realitats diverses al currículum i a la pràctica pedagògica. Entenem com a necessària una presa de consciència pel que fa a la importància del nostre quefer educatiu en aquest sentit, i suggerim un acostament per part de l'educació artística cap a les realitats diverses i canviants, realitats que ja s'han instal·lat a l'espectre porós de la quotidianitat, refermades al nostre entorn per la legalitat i per la defensa dels drets humans.

Paraules clau

art, educació, educació artística, diversitat sexual, drets humans

Recepció de l'original: 13 de juny de 2014

Acceptació de l'article: 16 de setembre de 2014

*Art de fervor és mon treball d'espera
perquè ja t'he tingut; i cure amb somnis la
casa transcendent on em deixares.
«Criatura dolcíssima», Joan Fuster*

Alguns precedents

Per tal de trobar un monogràfic sobre educació artística i diversitat sexual en una revista especialitzada en recerca ens hauríem de remetre a 2007, any en què va aparèixer un número extraordinari dedicat a la temàtica a l'*International Journal of Art and Design Education*, una edició especial titulada «Lesbian and gay issues in art, design and media education». Ni abans ni després (fins ara mateix) hem detectat iniciatives que possibiliten una major sensibilització cap al coneixement i la reflexió sobre un aspecte que afecta a tanta gent i que és motiu, encara avui, de polèmiques infructuoses, ja que ni l'homofòbia ni el rebuig envers les opcions sexuals diferents no tenen cap base argumental de caire científic. Ben al contrari, els prejudicis cap a les posicions diferenciades provenen de les especulacions religioses o de certs interessos polítics, i responen a criteris anacrònics basats en un suport a la tradicional heteronormativitat, que tan imbricada està en determinades convencions culturals. En aquell número especial de la

(*) Professor d'educació artística a la Universitat de València. Director de l'Institut Universitari de Creativitat i Innovacions Educatives, dirigeix el diploma de postgrau Educació artística i gestió de museus. És membre d'ICOM-UNESCO i director de la revista *EARI Educación Artística Revista de Investigación*. Participa com a investigador a diferents universitats de Cuba, Perú, Argentina, Uruguai, Colòmbia, Xile, França i el Regne Unit. Adreça electrònica: ricard.huerta@uv.es

revista *IJADE* trobem alguns articles dedicats a exposar activitats realitzades a les aules de secundària, possiblement el segment educatiu més sensible a la temàtica, ja que és a l'adolescència quan els i les joves tenen necessitat d'un major assessorament pel que fa a conèixer, reconèixer i reivindicar la seua identitat sexual.

A l'article introductori de la revista, Nick Stanley exposava que hi havia quatre factors que impulsaven el seu treball. En primer lloc, que el professorat i l'estudiantat LGTB hauria de disposar d'una major visibilitat a les experiències d'aula (ell utilitzava l'expressió «ficar-los cara»). Val a dir que aquestes sigles defineixen l'entorn i el moviment en base a les inicials de les paraules lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals, també conegut a l'entorn anglosaxó com a LGBT, i que darrerament ha afegit una I final per incloure la intersexualitat. En segon lloc, es referia al terme «ambigüitat», ja que el creixement d'una suposada experiència LGTB a les aules podria resultar paradoxalment significativa per la seua pròpia singularitat (Stanley recorda que la «ironia» esdevé una forma de «sensibilitat» des del discurs de la marginalitat envers els valors dominants). En tercer lloc, l'autor destacava la particular pertinença de defensar l'agenda internacional dels drets humans (entenent que el *bullying* cap als joves LGTB és un dels més estesos). Finalment, reclamava un currículum específic per a l'art i el disseny LGTB des de la perspectiva d'un acostament als drets de les persones (en anglès *civil rights*) de manera que els estudiants i els docents pogueren disposar de materials adequats per reforçar l'ensenyament des d'una perspectiva LGTB, aportant també noves idees per al desenvolupament professional del professorat. Pensa que aquestes mateixes intencions (Stanley, 2007) poden resultar vàlides avui en dia, tenint en compte com es perfila la situació actual al panorama educatiu.

No crec que les coses hagin avançat molt des d'aquell número de 2007 de la revista *IJADE* pel que fa a la normalització del discurs LGTB a les aules. La crisi econòmica ha afectat negativament les reivindicacions de caire social, de manera que fins i tot alguns aspectes semblen retrocedir de manera antagònica. Mentre comprovem que a nivell legal els símptomes de normalitat van arribant de manera progressiva a molts països d'Europa i Amèrica (el matrimoni per a tothom, les lleis contra l'homofòbia), a l'àmbit educatiu dels centres segueix sense visibilitzar-se aquesta realitat que, en cas de verificar-se, podríem anomenar «outing» pedagògic. No hem de perdre de vista que és a un espai de natura transversal com el de l'educació artística on aquest «outing» podria resultar més efectiu, tal i com defensen alguns dels autors i autores d'aquell monogràfic d'*IJADE* (Hall, 2007; Ashburn, 2007). Un altre factor a tindre en compte és l'ús que fem dels espais alternatius per a l'educació artística, com ara els museus, les sales d'exposicions, les galeries d'art o els entorns patrimonials, ja que aquests espais segueixen regint-se per un plantejament heteronormatiu que necessitaria revisar-se adequadament (Frost, 2007; McIntyre, 2007; Petry, 2007). Hem d'assumir la responsabilitat que tenim en el terreny de la formació de docents (Cosier i Sanders, 2007; Huerta, 2014), perquè és a la formació inicial dels educadors on possiblement hi està la clau del canvi. I evidentment cal aclarir el comportament majoritàriament homòfob que prové de l'entorn mediàtic (Chung, 2007) per tal de conscienciar l'alumnat, que és en última instància qui més pateix l'homofòbia i la transfòbia. Un recent estudi a les universitats australianes esdevé paradigmàtic al respecte (Robinson i altres, 2014) així com els constants informes d'alarma i denúncia que emet en aquest sentit Nacions Unides (UNESCO, 2003 i 2012).

Entenem que la forma de fer progressar una temàtica com aquesta en un entorn educatiu topa amb nombrosos obstacles. En primer lloc hi ha la pròpia falta d'acceptació per part d'alguns docents i estudiants. El temor al rebuig social impregna la falta de decisions al respecte. I en cas d'haver-hi una acceptació conscient per part dels individus, la possibilitat de verificar arguments pedagògics vàlids pot veure's greument afectada pel rigor curricular. A més, el *currículum ocult* impedeix en moltes ocasions avançar positivament, o bé hi ha el posicionament contrari i la intransigència efectiva d'alguns representants dels agents educatius (pares i mares, companys, estudiants, inspecció, direcció dels centres). Amb aquestes premisses, no resulta difícil entendre que els passos que van donant-se són lents, però precisament les dificultats fan que valorem molt més les experiències que de manera aïllada van revelant-se (Sanchis, 2010; Hurtado, 2010; Parral, 2010)

Deconstruir les pors en base a una revisió desestigmatitzada de les individualitats

D'entrada, sembla oportú significar una afirmació que Jordi Planella fa en el seu article inclòs en el present monogràfic: «Pensar en una certa variabilitat de les formes de concebre l'alteritat ens pot conduir a una visió molt particular, alimentada per determinades formes de pensar i entendre la idea mateixa d'Alteritat». Si el cos és un dels elements clau de la representació, haurem de concloure que l'expressió del cos i les dimensions que li atorguem a aquesta expressió, sobretot des de l'alteritat, resultarà un factor determinant de la nostra forma d'entendre els canvis socials i els moments de la societat, o almenys d'entendre l'art. En aquest sentit, insisteix Planella que l'art hauria de convertir-se en un espai de no control, en una categoria despatologitzada; però habitualment no succeeix així, ja que els dispositius de control són molts, i estan arrelats tant a nivell conscient com inconscient. Planella es pregunta si realment és possible reclamar una determinada posició del propi cos en un context de pedagogia de frontera en les institucions educatives de les que avui dia disposem.

Hauríem de recórrer als postulats de Foucault (2011) per observar fins a quin punt som presoners d'una sexualitat esbiaixada per un determinat model cultural (i moral). Al respecte ens diu Foucault (1998) que tota «moral» en un sentit ampli implica dos aspectes: els dels codis de comportament i el de les formes de subjectivació. Si és cert que mai poden dissociar-se del tot, sinó que succeeix que ambdós es desenvolupen amb una relativa autonomia, cal admetre també que, en algunes morals, l'accent recau sobretot en el codi: la seva sistematització, la seva riquesa, la seva capacitat d'ajustament davant de tots els casos possibles, i de cobrir tots els dominis del comportament (Foucault, 1998, p. 30); en aquestes morals, allò veritablement important s'ha de buscar del costat de les instàncies d'autoritat que exalten aquest codi, que imposen el seu aprenentatge i observança, que sancionen les infraccions. En aquestes condicions, segons Foucault, la subjectivació es fa essencialment amb una forma quasi jurídica, on el subjecte moral es relaciona amb una llei o conjunt de lleis, a les quals s'ha de sotmetre sota la pena de culpes que l'exposen a un càstig. La por està instal·lada en el sistema moral, i tant els hàbits quotidians com la formació de la ciutadania beuen d'aquesta font, un espai de constant conflicte per a molts individus que se senten diferents, o bé que es veuen abocats i forçats a considerar-se diferents. Rebel·lar-se contra aquest

sistema de valors i conductes fortament moralitzants suposa enfrontar-se als prejudicis, als càstigs i als temors que produeixen. Gilles Deleuze ressaltava al respecte un original plantejament de Foucault, el qual propugnava el quadre-descripció com una regulació pròpia de les visibilitats, de la mateixa manera que la corba-enunciat ho és de les llegibilitats (Deleuze, 2010, p. 109). D'aquí la passió de Foucault per descriure quadres, o millor encara, de fer descripcions que tenen el valor de quadres: descripcions de *Las Meninas*, però també de Manet, de Magritte; les admirables descripcions de la cadena dels condemnats a treballs forçats, o bé del manicomi, de les presons, del furgó penitenciari, com si foren quadres, i Foucault un pintor. Els enunciats són corbes abans de ser frases i proposicions, els quadres són línies de llums abans de ser contorns i colors. El diagrama de les forces s'actualitza al mateix temps en els quadres-descripcions i en corbes-enunciats (Deleuze, 2010, p. 110). El joc de les representacions i les instàncies de poder que delimiten tant el llenguatge com les imatges han estat també motiu de reflexió per part de Roland Barthes, el qual expressa de la següent manera la seua visió de la pintura de Cy Twombly, un artista homosexual compromès, que fa servir l'escriptura com a element rellevant als seus quadres:

En la obra de TW impera el *ductus*: no su regulación, sino sus juegos, sus fantasías, sus exploraciones, sus perezas. En suma, se trata de una escritura de la que tan sólo permanece la inclinación, la cursividad; en el antiguo grafismo, la cursiva nace de la necesidad (económica) de escribir deprisa: levantar la pluma cuesta dinero. En TW sucede todo lo contrario: la escritura pende, llueve con lentitud, se aplasta como la hierba, emborrona por aburrimiento, como si se tratara de hacer visible el tiempo, la vibración del tiempo. (Barthes, 1982, p. 168)

L'alternança de significats potenciats que suposa incardinar paraula i imatge ha estat estudiada per Romà de la Calle des de la perspectiva dels conceptes d'*ekphrasis* i *hipotiposis* (Calle, 2005). El professor de la Calle argumenta que el text descriptiu desenvolupa una funció prioritàriament denotativa en relació a l'*objecte artístic*, en tant que construeix visual, en tant que imatge. Aquesta seria la seva dimensió més directament objectivable, com a base efectiva de referència. Cada imatge podria ser per tant «traduïda» i àmpliament comentada i descrita amb minuciositat i erudició, com si les paraules es convertiren en teixit al seu voltant, en una interminable metàfora d'agomolament i d'aura verbalitzable (Calle, 2012, p. 109). No en va, l'escriptor que escriu, així com el director de cinema quan decideix els moviments de la càmera, està regulant i dirigint la mirada del lector sobre la *diegesis*, imposant-li clarament determinats camins, a partir de l'ordre adoptat en la descripció, i suggerint-li així mateix espais i moments per a la seva immediata participació en la intratextualitat/intertextualitat de l'obra. En el cas de Walter Benjamin (1983), el joc entre paraula i imatge estableix una component comunicativa que enllaça de manera aclaparadora amb les instàncies de poder, ja que és l'ús indiscriminat d'aquests elements el que provoca el desgast de qualsevol opció no oficialista, no resignada, en tant que el poder establert reacciona de forma violenta contra qualsevol exercici alternatiu de llibertat d'expressió que manifesta una singular conducta no acceptada.

Les lectures i les representacions del cos s'han de repensar en cada moment històric, ja que el discurs predominant tendeix a obsedir-se en mantenir els posicionaments establerts. El cos com a text i la imatge com a escriptura d'aquest cos suggereixen una important revisió quan estem referint-nos a les noves instàncies representatives del cos i de l'individu. La permeabilitat de qüestions culturals com el gènere o la identitat ens

aboquen a lectures innovadores, que cada vegada són més poroses i evasives. En aquest sentit Jordi Planella (2007) observa les relacions entre pedagogia i mestissatge corporal quan aposta per reconfigurar el cos immigrant des d'un context postcolonial, tot incidint posteriorment en el concepte:

El mestizaje corporal, leído como nuevo paradigma, como praxis cotidiana o como discurso pedagógico, sirve para reconstruir las fronteras que separan los cuerpos denominados *autóctonos* de aquellos que se designan como *extranjeros*. La hibridación entre aquello que era definido como cuerpo autóctono y aquello que era definido como cuerpo extranjero genera nuevas formas hermenéuticas y nuevas *texturas sociales*. Pero el punto realmente importante de esta idea es la rotura de las fronteras que conducen las experiencias relacionales más allá de posturas *coloniales* en las cuales los cuerpos pueden ser leídos desde la óptica de colonizados y colonizadores. (Planella, 2009, p. 197)

El propi Planella es preguntava si seria possible deixar que els cossos descobrissin per ells mateixos la seva dimensió cultural, el seu gènere. Què podria passar si els patrons/models sociocorporals es trenquessin pel fet d'haver possibilitat encarnar els cossos amb llibertat? Resulta evident que la instauració de les pedagogies que busquen el control de les corporeïtats té en la qüestió sexual una de les seves banderes (Planella, 2006, p. 177).

Artistes LGTB i estètiques *queer*

En l'article de Montse Rifà «Identitats *queer*, cossos i sexualitat en les narratives filmiques de la infància de Kore-eda Hirokazu» hi trobem el cinema de Kore-eda com un referent contemporani essencial per reflexionar sobre la construcció de les identitats a la infància i l'educació, a partir de la teoria *queer*, tot analitzant la construcció visual i pedagògica de les identitats, el gènere, els cossos, els afectes i la sexualitat, a través de les narratives de la infància que elabora aquest director. El cinema de Kore-eda permet que la fluïdesa, la transicionalitat, la diversitat i el conflicte de les identitats *queer*, els cossos i les sexualitats, esdevinguin constitutius de l'educació de les arts visuals. Rifà es deixa seduir per la filmografia de Kore-eda, un director japonès que ens ha subjugat amb el seu treball alhora sensible i reivindicatiu, des d'una perspectiva que reclama la importància dels fets quotidians. El paper del cinema resulta fonamental per a l'educació artística, una qüestió que hem reclamat des de diverses instàncies (Huerta, 2013), i que sembla que des de l'educació artística encara no ha quedat suficientment assumit. El professorat d'arts coneix bé els avantatges del cinema com a recurs educatiu. Podem tractar les estètiques pròpies de la diversitat sexual utilitzant el cinema com a argument educatiu, ja que l'alumnat és coneixedor del text filmic i sempre tenim un aliat en actors/actrius, directors/directores, o fins i tot en la imatge i la música com a espais d'intervenció pedagògica. L'estètica *queer* forma part dels resultats visuals de reconeguts artistes de la música (atenció als seus videoclips) com poden ser Pet Shop Boys, Culture Club, Madonna, Lady Gaga, George Michael, Ricky Martin i tants altres. Ara bé, resulten encara molts pocs els docents que fan ús d'aquests exemples de la cultura popular per tal d'analitzar les imatges que representen. Probablement pel mateix motiu (la por a endinsar-se en els fenòmens mediàtics de caire popular) no s'està treballant a classe a partir d'exemples de pel·lícules magnífiques com ara *El banquete de boda* (Ang Lee, 1993), *C.R.A.Z.Y.* (Jean-Marc Vallée, 2005), *Brokeback Mountain* (Ang Lee, 2005), *Milk* (Gus van Sant, 2008), *Contracorriente* (Javier Fuentes-León, 2009), o les més recents *Philomena* (Stephen Frears, 2013) i *Ignasi M.* (Ventura Pons, 2014). En la mateixa línia

d'ocultació de formes artístiques com ho són les filmografies d'alguns directors i directores, tenim tendència a oblidar el paper de directors com ara Pedro Almodóvar, Pier Paolo Pasolini, Rainer Werner Fassbinder, Derek Jarman o Lisa Chodolenko.

Resultaria molt eficaç que des del cinema i la música atenguéssim la cultura visual que generen els postulats LGTB per abordar els problemes de les persones que s'enfronten a realitats diverses pel que fa al gènere i la identitat sexual. Cal aconseguir un ambient de respecte cap als diferents posicionaments, impulsant des de l'educació criteris equitatius, facilitant els recursos pertinents a les persones que ho necessitin, i tenint present que comptem amb organitzacions de suport que convé donar a conèixer. L'educació artística hauria d'articular un nou engranatge per reivindicar la diversitat, dotant l'alumnat d'estratègies que fomentin els drets humans, la creativitat, l'economia emprenedora i la generació de coneixement compartit. Des de les manifestacions de l'art (i el cinema és una d'aquestes manifestacions, probablement la més rellevant), hem de llençar noves possibilitats d'acció, entenent l'educació artística com una geografia que atén la relació entre els individus i el seu entorn. La nostra mirada i la nostra reacció com a creadors i usuaris d'imatges són la clau d'aquesta obertura al coneixement i la interacció. Tractar la diversitat sexual des de l'educació artística resulta enormement positiu ja que ens permet parlar obertament de molts temes que fins fa poc resultaven pràcticament insòlits, per tal de motivar l'alumnat impulsant actituds respectuoses i potenciant valors com ara el respecte i la solidaritat. Hem d'evitar les pors i les ocultacions a les nostres aules, reivindicant els drets de les persones i les opcions diverses en àmbits com ara la creació artística i la identitat personal. Podem fomentar la crítica constructiva en tot allò que ens resulti incòmode, donant a l'alumnat la possibilitat d'opinar i establir debats. Tenim un bon aliat en l'ús de les tecnologies, ja que des de les plataformes online s'estan obrint camps d'acció inimaginables fins ara. Això sí, no cal perdre de vista que també a la xarxa s'està generant una nova bretxa de marginació a la qual convé enfrontar-se sense treva.

A l'article de James Sanders «Entrant amb curiositat a la gran obra de l'artista Nick Cave», d'aquest monogràfic, ens topem de nou amb una sèrie de qüestions polèmiques, com ara l'obsessió institucional per ocultar l'homosexualitat dels artistes, o bé la marginació que segueixen patint les peces que obertament ens parlen de les opcions sexuals diferents al discurs heteronormatiu. Sanders s'ha centrat en les obres de Nick Cave, les quals ens exigeixen reflexionar sobre els nostres propis cossos, sobre la nostra participació en l'engranatge comercial, i sobre les connexions entre objectes i significat. Les metàfores que generen les instal·lacions i les accions performatives de Cave estan sovint carregades de qüestionament, ja que l'artista és obertament homosexual i destapa en alguns dels seus projectes la manipulació que es fa d'aquesta realitat a l'àmbit mediàtic. Sanders ens anima a participar com a espectadors de les obres de Nick Cave, tenint en compte que hem d'estar preparats per escoltar tant el que diu la peça com allò que podrien dir altres sobre la mateixa proposta artística. En cas de no assumir aquest compromís tenim el risc de topar-nos amb una especulació solipsista o de caure en projeccions superficials, quan en realitat el que cal és incitar un nou pensament a partir de les sensacions que provoca l'obra de Cave. Des del diàleg preocupat i intens amb les obres d'art, tot comunicant aquesta experiència amb qui ens envolta, desfertem nous significats en les accions del seu creador, donant així vida a una nova comprensió que afectarà el fons de les qüestions.

Els feminismes han donat pas al desenvolupament de les teories *queer*, havent propiciat nous discursos en relació al cos i als espais pels quals transita. La visibilització i la crítica de l'engranatge que articula l'esquema masculinitzant que domina la nostra societat propicia una mirada completament nova i un apoderament en aquells àmbits que abans semblaven intocables. La majoria dels artistes al llarg de la història han hagut de sotmetre la seva sexualitat al rigor que exigien tant el poder religiós com els esquemes dominants. Un cas paradigmàtic i relativament recent seria l'actor de cinema Rock Hudson, encara que si mirem cap enrere trobarem exemples evidents en pintors com John Singer o en escriptors i músics com ara William Shakespeare o Txaikovski. Per contra, avui podem elaborar lectures sense prejudicis de les obres d'artistes visuals com David Hockney o Wolfgang Tillmans, sense haver d'evitar parlar de la seva orientació sexual (Lord i Meyer, 2013). Com podem eliminar un aspecte tan important quan li parlem al nostre alumnat de l'obra d'artistes com Keith Haring, Pepe Espaliú, Cabello-Carceller, Gilbert i George, Carlos Motta o Félix González-Torres? Intentar comprendre les tensions que generen aquests artistes sense tenir en compte la seva implicació en la lluita pels drets LGTB és complicat, o gairebé impossible. Ocultar aquesta realitat resulta anacrònic, de la mateixa manera que costa entendre per quin motiu en alguns catàlegs, llibres o exposicions sobre Eusebi Sempere, Francis Bacon, Miquel Navarro, Jasper Johns, Robert Rauschenberg, Jackson Pollock, o Cy Twombly s'insisteix en ocultar la seva opció sexual, de manera que perdem bona part de la perspectiva i de les seves possibles lectures. Si ocultem al nostre alumnat aquestes realitats que afecten la vida i l'obra dels grans artistes, en realitat estem perpetuant un registre d'actituds homòfobes i recalitrants.

En aquest sentit, i atenent-nos als prejudicis que genera l'heteronormativitat, resulta molt encertada la visió de l'escriptor Leonardo Padura quan descriu al personatge d'Alexis a la seua novel·la *Máscaras*:

Alexis estudiaba con ella, le prestaba sus libros, y le fue enseñando lo que aprendía. Si puede y le interesa, alguna vez hable con ella de las Madonas italianas y sobre todo del Giotto, y prepárese a oír una notable disertación... Al que Alexis no soportaba era al padre, por mil cosas, pero creo que sobre todo porque una vez, cuando él tenía como siete años, estuvo a punto de ahogarse en la playa, y fue otra persona la que lo sacó del mar, porque el padre estaba borracho. Y Alexis nunca lo perdonó y hasta decía que el padre lo había dejado para que se ahogara... No sé de qué griego será ese complejo... Además, su padre lo odiaba por ser, bueno, por ser maricón. Cada vez que podía, le hacía evidente que lo despreciaba. Imagínese usted, para un hombre tan respetable eso era la peor desgracia... Pero debe de haber sido Dios quien lo castigó con esa vergüenza. Ya usted sabe: esos hombres que tienen hijos que van a ser como ellos, fuertes, mujeriegos, temibles y, de pronto... le sale homosexual. Pero Alexis sufría mucho, sufría por todo, y si no lo hubieran matado, yo habría dicho que se suicidó. (Padura, 2012, p. 103-104)

La vessant dramàtica ha estat tradicionalment lligada a les vides dels creadors LGTB. L'obsessió pel càstig social i els traumes han perseguit els artistes que tenien opcions sexuals diferenciades. El problema no radicava en la seva homosexualitat, sinó en l'homofòbia que patien, però això només ho veiem clar actualment, quan les polítiques de defensa de la diversitat han permès erradicar, en part, les actituds homòfobes (Coll-Planas, 2011; Council of Europe, 2011). Trobem un gran exemple literari al llibre *In Cold Blood* de Truman Capote, una novel·la que incideix en les perniciosos relacions paterno-filials entre el personatge de Ricky i el seu pare (Capote, 2007). L'escenari que presenta Capote és summament subtil, però deixa entreveure rastres d'inseguretats i temors que han fet de Ricky un home torturat pel tracte que va rebre de part del seu propi pare. En aquest sentit, l'escriptor Yukio Mishima defineix algunes de les experiències negatives

que pateixen els adolescents pel fet de sentir-se «diferents», quan al seu relat autobiogràfic explica qüestions com ara l'aïllament forçat: «había un instinto que me impulsaba a buscar la soledad, a permanecer aparte» (Mishima, 2012, p. 80); quan intenta justificar-se ell mateix: «La vaga inquietud que envolvía mi orientación sexual había convertido en una obsesión todo lo relacionado con la carne (...) y acabé siendo el maestro de un autoengaño» (Mishima, 2012, p. 110); quan tanteja les pors vinculades a l'espectre social: «¿Iba a engañarme a mí mismo por completo haciéndome un esclavo de las convenciones?» (Mishima, 2012, p. 111); o fins i tot quan es planteja desvetllar obertament els seus sentiments: «Era como el escozor producido al ponerse al revés, en carne viva, el interior de cada persona, que habitualmente se tiene celosamente oculto» (Mishima, 2012, p. 150).

Al llarg dels segles les imatges han generat possibilitats concretes de lectures amb les quals construïm la realitat, la qual cosa afecta de manera especialment vigorosa a la població escolar. Tant a les aules com als museus es poden prendre decisions de canvi al respecte (Cuesta, 2013; Huerta i Calle, 2013). L'educació artística ofereix suculentes possibilitats de canvi ja que a partir del coneixement de nosaltres mateixos i dels espais en què ens movem podem desenvolupar estratègies per millorar la majoria de les situacions complicades (Freedman, 1994). L'educació artística s'ha d'implicar en l'apreciació crítica de les problemàtiques socials des de la mirada i la cultura (Duncum, 2002), visibilitzant, respectant i recolzant la diversitat, denunciant els atacs contra aquells i aquelles que pateixen per la seva condició sexual, eliminant l'homofòbia entre els estudiants (Fone, 2008; Pié, 2009), i evitant així el dolor que han de patir bona part dels adolescents (Hernández, 2007; Moreno i Puche, 2013). Atendre l'estètica *queer* o les dissidències de gènere permetria conscienciar l'alumnat sobre la base dels drets humans i el respecte cap a la diversitat. Iniciatives com les «artografies» o la recerca en educació basada en les arts (Arts Based Education) constitueixen una bona mostra d'aquest afany per millorar i adequar les arts als nous entorns educatius. Dins d'aquest esperit de millora caldria plantejar-se el paper de l'educació artística com a motor de canvi social, i en aquest sentit podríem atendre adequadament la diversitat sexual des de les diferents perspectives de l'educació artística, visibilitzant una realitat social i cultural que segueix absent a les nostres aules.

En base a reflexions i propostes adequades hauríem de fomentar el desenvolupament creatiu i artístic de l'alumnat i del professorat per tal de no haver d'amagar la seva identitat sexual (Sentamans i Tejero, 2010). Hem de tenir present que persones de totes les edats estan sotmeses a discriminacions d'ordre legal, cultural, educatiu i polític a causa de l'homofòbia, factors que influeixen negativament en la seva salut i el seu benestar (Talbot i Steinberg, 2005).

Les arts en la formació de les identitats diverses: possibilitat d'actuar mirant al futur

L'article de Belidson Dias «Afectes, visualitat i pedagogia *queer*, entre perversió i censura» ens parla d'una experiència viscuda per aquest professor d'origen brasiler quan va haver d'impartir unes classes a la British Columbia University del Canadà. Tot i haver participat en altres debats amb aquest alumnat, quan Dias va plantejar les indefinicions de gènere a partir d'uns fragments de la pel·lícula *Matador* del director Pedro Almodó-

var, l'efecte que va produir entre els i les participants va resultar extraordinàriament desolador. Els prejudicis afloraven al darrera d'aquell alumnat jove, i l'actitud frontal envers el professor Dias va suposar un canvi de caire traumàtic en els seus posteriors plantejaments pedagògics. Tenint en compte que al món hi ha moltíssims països en els quals es persegueix, fins i tot amb la mort, qualsevol opció sexual diferent a l'establerta com a norma (Contardo, 2011; Martel, 2013), haurem de convenir que tant la defensa del dret a la vida com la defensa del dret a opinar estan en la base dels nostres interessos educatius (Tin, 2012). A la majoria dels països dels continents europeu i americà la trajectòria emancipadora d'organitzacions i col·lectius LGTB ha permès materialitzar resultats positius a nivell tant social com legal, de manera que es persegueixen les actituds homòfobes i s'opta per respostes respectuoses amb les diferents identitats sexuals, havent-se constituït el matrimoni igualitari com a moneda de canvi habitual en aquests territoris. És cert que aquests èxits garanteixen una major protecció dels drets humans, però també cal estar atents a l'evolució que comporten aquests canvis, impulsant renovats esforços per frenar les situacions anòmales que perviuen tant en els centres educatius com en la resta dels entorns en els quals convivim els ciutadans, tenint en compte que els avenços poden patir en el futur retallades de tot tipus. Reproduïm el fragment d'un text de l'artista i escriptor xilè Pedro Lemebel, tot rememorant els esforços de tanta gent que durant dècades ha lluitat per aconseguir una major apertura cap a les realitats diverses:

Mirar hoy en retrospectiva los distintos estallidos juveniles que trazaron políticas y poéticas del descontento en las últimas décadas, quizás sea necesario para entender las nuevas formas de control social que el sistema de turno perfecciona para identificar, fichar y encapsular la fiebre joven, que desde antes del cincuenta, fue el motor alocado que desató utopías justicieras y sueños de futuro, donde los jóvenes aspiraban a tener alguna participación efectiva en las tramas políticas que iban a definir su porvenir. (Lemebel, 2003, p. 47)

Les accions són constants, però encara resulten aïllades, i caldria per tant establir una manera senzilla i eficaç per poder conèixer-les i difondre-les. El Colectivo Medusa Mediación (2014) ha elaborat un discurs educatiu a partir d'intervenir en diferents museus, amb un projecte performàtic que ha permès la participació d'artistes, la implicació dels públics i el foment de jocs de relacions amb les obres d'institucions de Múrcia, Lugo i Lleó. També les experiències realitzades en aquest sentit tant a l'Espai d'Art Contemporani de Castelló EACC (Arlandis i Marroquí, 2014), com al Centro Galego de Arte Contemporánea CGAC, o bé al Centro de Arte 2 de Mayo-CA2M (Móstoles), demostren una gran sensibilitat per la temàtica de la diversitat sexual a les manifestacions artístiques, així com una apertura cap als posicionaments més crítics, tot apostant per les activitats educatives. En aquest sentit, els territoris de l'art permeten reflexionar i actuar sobre la realitat en la qual vivim i és precisament per això que des de l'educació artística es poden aprofitar nombrosos recursos per millorar i transformar aquesta realitat en base a criteris com el respecte, la col·laboració, el coneixement o l'equitat. Insistim en la defensa dels drets humans encaminant els esforços cap a una major acceptació de la diversitat sexual a les aules, a partir de les geografies de l'art (Aliaga, 2004) i dels processos identitaris (Butler, 1990).

Per tal de reflexionar sobre les qüestions de gènere i de la teoria *queer* en l'àmbit educatiu de les arts es celebra els dies 13 i 14 de novembre de 2014 a la Universitat de València el Congrés Internacional Educació Artística i Diversitat Sexual, que es planteja

com una reunió d'especialistes en educació de diferents àmbits per abordar les temàtiques que afecten al col·lectiu docent i a l'alumnat en matèria de diversitat sexual. Al Congrés EDADIS hi participen investigadors universitaris, docents de tots els nivells educatius, responsables de museus, i totes aquelles persones que tant des de la perspectiva educativa com des de l'àmbit de la cultura estan interessades en analitzar la situació actual, revisar el que s'ha fet fins ara, i plantejar propostes de futur. Es tracta d'abordar la diversitat sexual sense complexos ni prejudicis, entenent que l'educació artística permet un escenari propici al debat, l'anàlisi i l'acció. Es tracta d'una idea pionera que ens serveix per integrar els esforços dels diferents col·lectius implicats, però que sobretot servirà per elaborar un nou escenari més afectiu i més implicat en les necessitats socials (Butler, 2002; Godelier, 2010). Defensem un major respecte per les actituds i les opcions de l'alumnat i del professorat. Ho plantegem com un àmbit que incorpora i afavoreix noves emergències des de l'educació en arts visuals i des de la resta de les arts, ja que l'educació artística pot esdevenir un bon escenari per debatre certes qüestions que massa sovint romanen ocultes o invisibilitzades. Pretenem una major visibilitat de la qüestió, indagant en la problemàtica, tot atenent a les diverses sensibilitats (Borillo, 2009; Bosswell, 1980; Dyer, 1986; Planella, 2014; Rodríguez, 2007).

Figura 1. Cartell del Congrés Edadis. Disseny d'Adrian Vidal

Un dels objectius del congrés consisteix en desemascarar les definicions tradicionals de certs conceptes vinculats amb les identitats de gènere, revitalitzant els escenaris que han propiciat les teories *queer* (Butler, 1990; Puche i Alamillo, 2014) i considerant les experiències que s'han verificat els darrers anys en la pràctica a les aules i en les reflexions des de l'àmbit de la recerca (Aliaga et al., 2013; Pichardo, 2009; Planella, 2003). Plantegem la concepció de la diversitat sexual com una possibilitat d'avanç que afecta tant l'àmbit social com als territoris personals. El Congrés EDADIS està organitzat

per l'Institut Universitari de Creativitat i Innovacions Educatives, juntament amb el Departament de Didàctica de l'Expressió Musical, Plàstica i Corporal de la Facultat de Magisteri. Avala aquest nou projecte l'èxit d'anteriors convocatòries com van ser els congressos internacionals *Els Valors de l'Art a l'Ensenyament* de l'any 2000, *Museus i Educació Artística* de 2005, o *Art, Mestres i Museus* celebrat en 2010, reunions que han repercutit de manera important en l'àmbit de l'educació artística, de les identitats i dels patrimonis, tot convertint la Universitat de València en referent internacional de la reflexió sobre aquestes temàtiques. Les successives recerques han suposat una sèrie de publicacions, entre les quals destaquem els llibres editats per PUV, un conjunt de volums en els quals hi conflueixen aspectes com l'art, l'educació, les identitats, els patrimonis, els museus, les tecnologies, i evidentment la integració social i el respecte a la diversitat (Huerta i Calle, 2005, 2007 i 2008).

Combinar en un entorn propici les reflexions de moltes persones que investiguem al voltant de l'educació artística i la diversitat sexual permet incorporar al terreny de les arts i de l'educació artística nous elements de recerca, o fins i tot estimular un nou escenari per al tractament d'aquestes qüestions. Com que els constructes culturals responen a interessos d'ordre social, caldrà gestionar al calendari d'actuacions una sèrie de paràmetres que desmitifiquen algunes de les bases de l'heteronormativitat, especialment quan afecten negativament els col·lectius que conflueixen en la denominada diversitat sexual. Les imatges de la diversitat responen, per tant, a les perspectives culturals, i constitueixen el nostre camp d'estudi, que abraça les diverses manifestacions artístiques. Però haurem de convenir que en matèria de gènere i identitat, les fronteres són difuses, l'ambigüitat és el factor d'indefinició característic, i per tant no podem caure en la temptació de classificar cap categoria de manera determinant. Exposat de forma literària:

Aquel era el fragmento de treinta y cinco segundos que, según Luce, demostraba su teoría de que la identidad sexual se establece en la primera etapa de la vida. Ésa era la película que el doctor Luce me proyectó para explicarme quién era yo. ¿Y quién era?. Hay que atender a la pantalla. Mi madre me está dando una muñeca. La cojo y la abrazo contra mi pecho. Acercando un biberón a los labios de la muñeca, le ofrezco leche. (...) Pasó mi infancia, en las películas y en la realidad. Me educaron en sentido femenino, y yo no albergaba duda alguna de que fuese una niña. (Eugenides, 2012, p. 291)

I si tant la ironia com l'ambigüitat són camps de cultiu per a la creació artística i l'educació en arts, resoldrem que en el joc compartit de la reflexió i el diàleg han d'encabir-se els nostres processos de reflexió i recerca. Lliures de prejudicis, lluny de posicionaments hipòcrites i atents a les necessitats de l'alumnat, podem escodrinyar en els textos de les arts per ampliar els marges d'acció. Tot rememorant les paraules de Virginia Woolf:

¿Cómo podía Clarissa tragar aquellas tonterías acerca de poesía? ¿Cómo era posible que le permitiera disertar sobre Shakespeare? Sería y solemnemente, Richard Dalloway se alzaba sobre sus patas traseras y afirmaba que ningún hombre decente debía leer los sonetos de Shakespeare porque era como escuchar por el ojo de la cerradura (además, la relación en que se basaban no merecía su aprobación). (Woolf, 2012, p. 101)

Amb idees, reflexió, acció, respecte, ironia i creativitat podem construir els espais de llibertat necessaris i aptes per generar nous camins i suggerents interseccions entre les possibilitats de l'educació artística i les expressions de la diversitat sexual.

Referències

- Aliaga, J. V. (2004) *Arte y cuestiones de género*. Donostia, Nerea.
- Aliaga, J. V.; Cortés, J. M.; Navarrete, C. [ed.] (2013) *El sexo de la ciudad*. València, Tirant Humanidades.
- Arlandis, D.; Marroquí, J. (2014) *7.000.000.000*. Castelló, EACC.
- Ashburn, L. (2007) «Photography in Pink Classroom». *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 31-38.
- Barthes, R. (1982) *Lo obvio y lo obtuso: Imágenes, gestos, voces*. Barcelona, Paidós.
- Benjamin, W. (1983) *L'obra d'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica*. Barcelona, Edicions 62.
- Borrillo, D. (2009) *L'homophobie*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Boswell, J. (1980) *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, Routledge.
- (2002) *Cuerpos que importan: Sobre los límites materiales y discursivos del «sexo»*. Buenos Aires, Paidós.
- Calle, R. de la (2005) *El espejo de la Ekphrasis: más acá de la imagen, más allá del texto. La crítica de arte como Paideia*. Lanzarote, Fundación César Manrique.
- (2012) *A propósito de la crítica de arte. Teoría y práctica. Cultura y política*. València, Universitat de València.
- Capote, T. (2007) *A sangre fría*. Barcelona, Anagrama.
- Chung, S. K. (2007) «Media Literacy Art Education: Deconstructing Lesbian and Gay Stereotypes in the Media». *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 98-107.
- Colectivo Medusa Mediación (2014) *¿Quién da la vuelta a la tortilla?*. Murcia, Medusa Mediación.
- Coll-Planas, G. (2011) *Contra la homofobia. Políticas locales de igualdad por razón de orientación sexual y de identidad de género*. Barcelona, Ayuntamiento de Barcelona.
- Contardo, O. (2011) *Raro. Una historia gay de Chile*. Santiago de Chile, Planeta.
- Cosier, K.; Sanders, J. (2007) «Queering Art Teacher Education». *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 21-30.
- Council of Europe (2011) *Report on Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in Europe*. Paris, Council of Europe.
- Cuesta, L. (2013) «Géneros lábiles, sexualidades diversas: una guía didáctica sobre la diversidad sexual y de género». *Revista de Antropología Experimental*, 13, p. 449-485.
- Deleuze, G. (2010) *Foucault*. Barcelona, Paidós.
- Duncum, P. (2002) «Visual Culture Art Education: Why, What and How», *International Journal of Art and Design Education*, 21 (1), p. 14-23.
- Dyer, R. [ed.] (1986) *Cine y homosexualidad*. Barcelona, Laertes.
- Eugenides, J. (2012) *Middlesex*. Barcelona, Anagrama.

- Fone, B. (2008) *Homofobia: una historia*. Mèxic, Océano.
- Foucault, M. (1972) *The Archaeology of Knowledge*. Londresn, Tavistock Publications.
- (1998) *Historia de la sexualidad II: el uso de los placeres*. Mèxic, Siglo XXI Editores.
- (2011) *Historia de la sexualidad I: la voluntad del saber*. Buenos Aires, Siglo XXI Editores.
- Freedman, K. (1994) «Interpreting Gender and Visual Culture in Art Classrooms». *Studies in Art Education*, 35 (3), p. 157-170.
- Frost, S. (2007) «The Warren Cup: Highlighting Hidden Histories». *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 63-72.
- Godelier, M. (2010) *Métamorphoses de la parenté*. París, Flammarion.
- Hall, R. (2007) «Young Queer Artist in the Classroom», *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 73-88.
- Hernández, F. (2007) *Espigadoras de la cultura visual: Otra narrativa para la educación de las artes visuales*. Barcelona, Octaedro.
- Huerta, R. (2013) «La tipografía en el cine: análisis de cabeceras y créditos de películas como estrategia educativa desde la cultura visual», *Archivo de arte valenciano*, 94, p. 351-366.
- (2014) «La diversitat sexual en la formació de mestres. El cinema com a argument creatiu». *Temps d'Educació*, 46, p. 231-246.
- Huerta, R.; Calle, R. de la (2005) *La mirada inquieta. Educación artística y museos*. València, PUV.
- (2007) *Espacios estimulantes. Museos y educación artística*. València, PUV.
- (2008) *Mentes sensibles. Investigar en educación y en museos*. València, PUV.
- (2013) *Patrimonios migrantes*. València, PUV.
- Hurtado, I. (2010) «Una propuesta transgresora», *Cuadernos de Pedagogía*, 414, p. 62-64.
- Lemebel, P. (2003) *Zanjón de la Aguada*. Santiago de Chile, Planeta.
- Lord, C.; Meyer, R. (2013) *Art & Queer Culture*. Londres, Phaidon.
- Martel, F. (2013) *Global gay. Cómo la revolución gay está cambiando el mundo*. Madrid, Taurus.
- McIntyre, D. (2007) «What to Collect? Museums and Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Collecting». *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 48-53.
- Mishima, Y. (2012) *Confesiones de una máscara*. Madrid, Alianza.
- Moreno, O.; Puche, L. [ed.] (2013) *Transexualidad, adolescencias y educación. Miradas multidisciplinares*. Madrid, Egales.
- Padura, L. (2012) *Máscaras*. Barcelona, Tusquets.
- Parral, V. (2010) «Contra la homofobia y la transfobia», *Cuadernos de Pedagogía*, 414, p. 72-74.
- Petry, M. (2007) «Hidden Histories: the Experience of Curating a Male Same Sex Exhibition and the Problems Encountered». *International Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 119-128.

- Pichardo, J. I. (2009) *Adolescentes ante la diversidad sexual: homofobia en los centros educativos*. Madrid, La Catarata.
- Pié, A. (2009) «De la teoria queer i les altres maneres de pensar l'educació». *Temps d'Educació*, 37, p. 253-270.
- Planella, J. (2003) «Pedagogia del cos simbòlic: el cos com a valor emergent entre els joves». *Temps d'Educació*, 27, p. 383-397.
- (2006) *Cuerpo, cultura y educación*. Bilbao, Desclée de Brouweer.
- (2007) «Pedagogia i mestissatge corporal: reconfiguracions del cos immigrant des d'un context postcolonial». *Temps d'Educació*, 33, p. 25-33.
- (2009) *Ser educador. Entre pedagogía y nomadismo*. Barcelona, Editorial UOC.
- (2014) *El oficio de educar*. Barcelona, Ediuoc.
- Puche, L.; Alamillo-Martínez, L. (eds.) (2014) *Educación y género. La incorporación de la desigualdad en múltiples contextos de socialización*. Madrid, Traficantes de Sueños.
- Robinson, K. H. i altres (2014) *Growing Up Queer. Issues Facing Young Australians Who are Gender Variant and Sexuality Diverse*. Melbourne, Young and Well.
- Rodríguez, F. (ed.) (2007) *Cultura, homosexualidad y homofobia*. Barcelona, Laertes.
- Sanchis, R. (2010) «Pero, ¿esto no iba de sexo?», *Cuadernos de Pedagogía*, 414, p. 54-57.
- Sentamans, T.; Tejero, D. [coord.] (2010) *Cuerpos/sexualidades heréticas y prácticas artísticas*. Elx, Universitat Miguel Hernández.
- Stanley, N. (2007) «Preface: Anything You Can Do: Proposals for Lesbian and Gay Education», *Journal of Art and Design Education*, 26 (1), p. 2-9.
- Talbur, S.; Steinberg, R. [ed.] (2005) *Pensando queer. Sexualidad, cultura y educación*. Barcelona, Graó.
- Tin, L.-G. [dir.] (2012) *Diccionario Akal de la Homofobia*. Madrid, Akal.
- UNESCO (2003) *Overcoming Exclusion through Inclusive Approaches in Education: A Challenge and a Vision*: www.unesco.org/education/inclusive
- (2012) *Education Sector Responses to Homophobic Bullying*. París, UNESCO.
- Woolf, V. (2012) *La señora Dalloway*. Barcelona, Random House Mondadori.

Construir espacios de libertad. Investigar en educación artística y diversidad sexual

Resumen: La investigación en educación artística evoluciona en base a los intereses más generales de determinadas teorías y prácticas pedagógicas y estéticas. No obstante, algunas dimensiones de la investigación que resultan muy apropiadas para nuestra área de conocimiento están pendientes de ser abordadas, o bien han resultado prácticamente invisibilizadas, como es el caso de la diversidad sexual, un elemento de orden social y personal con una fuerte carga de imaginaria en el que conviene indagar. Proponemos una mayor presencia de las realidades diversas en el currículo y en la práctica pedagógica de las artes, al tiempo que resulta necesaria una toma de conciencia debido a la importancia de nuestro rol educativo en ese sentido. Sugerimos un acercamiento por parte de la educación artística hacia las realidades diversas y cambiantes, realidades que ya se han instalado en el espectro poroso de lo cotidiano, afianzadas en nuestro entorno por la legalidad y por la defensa de los derechos humanos.

Palabras clave: arte, educación, educación artística, diversidad sexual, derechos humanos

Construction d'espaces de liberté. Recherche en éducation artistique et diversité sexuelle

Résumé: La recherche en éducation artistique évolue sur la base des intérêts les plus généraux de certaines théories et pratiques pédagogiques et esthétiques. Cependant, certaines dimensions de la recherche, qui sont tout à fait appropriées à notre domaine de connaissances, n'ont pas encore été abordées, ou bien elles ont été rendues pratiquement invisibles, comme c'est le cas de la diversité sexuelle, un élément de type social et personnel ayant une forte charge d'imagerie qu'il convient d'explorer. Nous proposons une plus grande présence des réalités diverses dans le cursus et dans la pratique pédagogique. Nous considérons comme nécessaire une prise de conscience en ce qui concerne l'importance de notre travail éducatif dans ce sens, et nous suggérons une approche de la part de l'éducation artistique des réalités diverses et changeantes, réalités qui se sont déjà installées dans le spectre poreux de la quotidienneté, refermée sur notre environnement par la légalité et la défense des droits de l'homme.

Mots clés: art, éducation, éducation artistique, diversité sexuelle, droits humains

Building free spaces. Research on art education and sexual diversity

Abstract: Research on art education develops on the basis of the more general interests of certain theories, as well as educational and aesthetic practices. However, some aspects of research that are highly relevant to our area of knowledge have still not been addressed, or have been almost hidden. This is the case of sexual diversity, an element of a social and personal nature, highly charged with imagery that should be examined. We propose that there should be a stronger presence of diverse realities in the curriculum and in educational practice. We also consider that it is essential to raise awareness of the importance of our educational work in this area. We suggest that art education should be brought closer to the diverse, changing realities that have already become part of the porous spectrum of everyday life, and reaffirmed in our environment by legality and the defence of human rights.

Key words: art, education, art education, sexual diversity, human rights